

ÇOBAN KÜLTÜRÜ SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE BİR SÖZLÜK

Nail TAN

Insanoğlunun göçebe, yarı göçebe hayata geçmesiyle birlikte çobanlık mesleğinin ortaya çıktığı görülür. Dünyanın en eski meslekleri arasında avcılık, çiftçilikle beraber çobanlığın ayrı bir önemi vardır. Bu mesleğin zorluk derecesi, diğerlerinden daha fazladır. Yeryüzünde çobanlığı bilmeyen, çoban kültürünü yaşamamış bir millet yoktur denebilir. Bu kültür; dili, sözlü edebiyatı, müziği, oyunları, giyim kuşamı, mimarisi, yiyecek ve içecekleri, gelenekleriyle daima antropolojik, etnolojik, folklorik ve filolojik araştırmalara konu olmuştur.

Editörlüğünü Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali'nin yaptığı *Çoban Kitabı* Türk kültüründe çobanlığın ve çobanın yerini çeşitli yönleriyle ortaya koyan derli toplu en kapsamlı araştırmadır denilebilir (Naskali, 2011).

Folklor Edebiyatı'nın 93. sayısında (2018/1) yer alan Dr. Mustafa Aça'nın bir makalesi, bu konuda TÜBİTAK destekli bir araştırmanın yapıldığını müjdelemektedir: "Türk Halk Bilimi ve Etnografyası Perspektifinden Giresun, Trabzon ve Rize Yörelere Çobanlık Mesleği ve Hayvancılık Kültürü Üzerine Bir Alan Araştırması Projesi." Dr. Aça, araştırmasının ilk sonuçlarını makalesinde değerlendirmiş (Aça, 2018). Makalede; "Mesleğe Kabul ve Çoban Seçimi", "Mera/

Yaylak Hukuku”, “Süt Hukuku”, “Güdü Hukuku”, “Kayıp Hukuku” gibi ilginç alt başlıklar bulunmaktadır.

Söz konusu kitap ve makalenin yanında, 2014 yılında yayımlanmış ancak elimize 2017 sonunda geçen iki ciltlik bir kitap, bizi ziyadesiyle memnun etti. Afyonkarahisar Emekli Müze Müdürü, arkeolog ve halk bilimci Ahmet Semih Tulay’ın yıllar boyu yaptığı çoban kültürü araştırmaları nihayet yayına dönüştü:

Tulay, Ahmet Semih (2014), *İlkçağlardan Günümüze Çoban Kültürü I / Sözlük*, Ankara, 528 s., Afyonkarahisar Belediyesi Kültür Yayınları: 28.

Tulay, Ahmet Semih (2014), *İlkçağlardan Günümüze Çoban Kültürü II / Atasözü ve Deyimler*, Ankara, 287 s., Afyonkarahisar Belediyesi Kültür Yayınları: 29.

Yazımızda çobanlığın tarihçesi, önemi üzerinde duracak değiliz. Sayfaları, daha çok iki ciltlik sözlüğü değerlendirme çerçevesinde kullanacağız. Ancak sözlüğün birinci cildindeki “Çoban” ve “Çobanlık” maddelerinden bazı cümleleri aktarmakla yetineceğiz. Böylece ansiklopedik sözlüğün (I. Cilt) genel havasını yansıtmış olacağız.

“**Çobanlık** (s. 140): Dünyanın en eski iş kollarından biri, çobanların yaptığı iş. Otlatma, yaymana götürme, yaylıma çıkarma, hayvan gütmeye gibi tabirlerle yapılan bu iş, derin bir bilgelik ister. Meteorolojiyi, veterinerliği, toprağı, doğayı ve yem bitkilerini bilmek gerekir.

Hz. Âdem’in iki oğlundan Habil, ilk çoban kabul edilir. Tarih boyunca peygamber, kral, kahraman, eren gibi kişiliklerin yanında birçok mitolojik kişiliğın de çoban olduğı görülür.”

Tulay; sözünü ettiğı ünlü çobanları, ansiklopedik sözlüğünün “Çoban Ünlüleri” maddesinde topluca saydığı gibi, her biriyle ilgili başharfine göre sırası geldikçe geniş bilgi vermiştir. Sayıları 60-70’i bulan bu ünlü çobanlardan bir bölümünü hatırlatalım (s. 145-146): a) Yaşamış Çobanlar: Hz. İbrahim, Hz. Muhammed, Hz. İsa, Hz. Musa, Sarı Saltuk, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Pir Sultan Abdal, Âşık Dertli, Turgut Reis, Somuncu Baba, Koyun Baba. b) Mitolojik Çobanlar: Apollon, Çulpan Ata, Oğuz Kağan, Daphnes, Hermes, Konur Koca, Odysseus, Pan, Paris, Tammuz.

Tulay; iki ciltlik eserini yazış amacını, yöntemini ve kapsamını iki ayrı ön sözde açıklamış. Ön sözlerden aldığımız şu cümleler, eserden yararlanacaklara yol gösteriyor:

“Anadolu’nun hatta Türk dünyasının kültürel zenginliğini de ortaya koyan bu çalışmaya önce çobanlık yapan ünlülerle başlarken, araştırma ilerledikçe birçok sözcüğün varlığının görülmesi üzerine, çalışmanın bir sözlük biçimine dönüştürülmesinin daha yararlı olacağı düşünülmüştür. İşin doğrusu, çalışmanın başında bu denli zengin bir çoban kültürü ile karşılaşacağımı sanmamıştım. Çalışma ilerledikçe, kapsamı genişleyerek zamanla sadece Anadolu’nun değil Türk dünyasının ‘Çoban Kültürü Sözlüğü’ olan bu yapıt ortaya çıktı.” (C. I/8)

“Çoban sözlüğünü hazırlarken, çoban kültürünün zenginliği yanında konuyla ilgili atasözü ve deyimlerin çokluğu da dikkatimi çekti. Bu nedenle, bu malzemeyi ayrı bir kitap olarak değerlendirdim. Beş bin yıllık atasözlerinin olduğu bir çalışma, aynı zamanda Türk kültür dünyasının zenginliğine bir işarettir.

Çoban kültürünün zenginliğini ortaya koyan bu çalışmada, çobanlık ve çobanlar tarafından güdülen hayvanlar ve onlardan elde edilen ürünlerle ilgili atasözü ve deyimler yanında bu tür hayvanlarla ilgili araç ve gereçlerle ilgili olanlar da alınmıştır. Çobanlar tarafından güdülmeyen ayı, geyik, tilki, çakal gibi hayvanlar ile kuşlar kapsam dışında tutulmuştur. Ayrıca, atasözü ve deyimlerden çok müstehcen olanlara yer verilmemiştir.

Atasözü ve deyimlerin hangi topluma ait oldukları parantez içinde belirtilmiştir. Karşısında bir şey belirtilmeyenleri, Türkiye ve Türk dünyasında genel (ortak) söylenmiş atasözleri olarak algılamak gerekir.” (C. II/7)

Her iki cilt de yayın tarama yöntemiyle baskıya hazırlanmıştır. Ciltlerin sonlarında, yararlanılan/taranan kaynakları gösteren zengin kaynakça/bibliyografya bölümleri bulunmaktadır. Yazar tarafından bizzat çobanlarla görüşülerek derleme yapılmamıştır.

Kelime, terim ve tanrı, şahıs adlarından oluşan ansiklopedik sözlükte (I. Cilt), söz varlıklarının önüne parantez içinde Ar., Far., Osm. T., Uyg. gibi kısaltmalarla veya doğrudan Kırgız, Kazak, Türkmen, Gagavuz ve Karaçay

Malkar gibi ifadelerle kullanıldığı dil, lehçe belirtilmeye çalışılmıştır. Türkiye Türkçesindeki bazı söz varlıklarının önünde ise derlendikleri il, ilçe gösterilmiştir. Belli ki bunlar, TDK'nin *Derleme Sözlüğü*'nden aktarılmıştır. Başta Latince, Hititçe, Sümerce, Hintçe, İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Rumca olmak üzere başka dillerden de çoban kültürüyle ilgili temel kavramlar, kişiler sözlüğe alınmıştır. Özellikle Türk, Yunan ve Roma mitolojisinden birçok tanrı, kral, kağan, eren, destan kahramanı adı da sözlüğü zenginleştirmiştir. Kısaltmalarda, TDK'nin *Yazım Kılavuzu*'na uyulmasını bekledik. Genellikle uyulmuş ancak bazı kısaltmalar atlanmıştır. Söz gelimi Farsça, Osmanlı Türkçesi/Osmanlıca kısaltmaları doğru değildir.

Ansiklopedik sözlüğün çeşitli maddelerinde yer alan “çoban”, “çoban yardımcısı” ve “çobanlık” maddelerinde de topluca bir bölümü gösterilen Türkçenin çeşitli lehçe ve ağızlarındaki çoban karşılığı, eş anlamlı söz varlığı, Türk medeniyetinde çoban kültürünün zenginliğini ispata kâfidir çünkü dil; en doğru, şaşmaz eskilik ve zenginlik mihengidir. Söz gelimi hayvancılığın bulunmadığı bir toplumda, millette çoban ve çobanlıkla ilgili söz varlığı asla görülemez. Tulay'ın sözlüğünü (I. Cildi) baştan sona taradığımızda bakınız çoban, çoban yardımcısı karşılığı söz varlıkları olarak karşımıza neler gelmektedir?

Abil (Ar.), *aluta çobanı*, *arık çobanı*, *aşiret çobanı*, *at çobanı*, *at oğlani*, *at uşağı*, *ayak çobanı* (Bünyan), *badaçı* (Kırgız T.), *bahil* (Ar.), *bakkar* (Ar.), *bakmaçı* (Kırgız T.), *bedel*, *bekar/bakkar* (Ar.), *behrivan* (Doğu Anadolu), *bölükdeş* (Mudanya, M. Kemal Paşa), *cılkıcı*, *covan* (Bayburt), *çalbadar*, *çaramih* (Bolvadin), *çarmık* (Bolvadin, Yalvaç), *çeltek/çeltik* (Emirdağ, Banaz, Bor, Bünyan, Çal, Çivril, Kırşehir, Kula, Kuyucak, Kütahya, Ş. Karaağaç), *çoban yamağı*, *çoluk* (Türkmen T.), *çomarak* (Domaniç), *çona*, *çonay* (Ayaş), *çontu*, *çopan* (Kırgız, Türkmen, Tatar, Özbek, Uygur T.), *çoramık*, *çömez* (Orta Anadolu), *çöne*, *çörtük* (Bünyan), *çuban* (Osm. T.), *çupan* (Far.), *çüle/çüne* (Çerkeş), *dağcı* (Eğirdir), *dağlı çoban* (Konya), *danacı*, *daneci* (Acıpayam), *davareri*, *davaro* (Ahlat), *decü* (Bayburt), *dejo* (Arpaçay), *deveci*, *deve çobanı*, *diğnek* (Karadeniz Böl.), *domuz çobanı*, *ebbal* (Ar.), *eke*, *esterban*, *gavban* (Far.), *geleban* (Far.), *gezekçi*, *govadar* (Pomakça), *guddak* (Sandıklı), *guvban* (Far.), *guyrugçu* (Çukurova), *güddeci* (Adana, Mersin), *güdek* (Safranbolu), *güdekçi*, *güden* (Afyonkarahisar), *güdücü*, *gütlekçi/güttekçi*, *gütteyci*, *güvan* (Doğu Anadolu), *hadah*, *hadak* (Bitlis, Muğla, Van), *hadda* (Ar.), *haduk* (Gümüşhane), *harık kötevsı* (Başkurt T.), *hasta hayvan çobanı*, *hebhebi*, *hergeleci*, *hergele çobanı*, *heykir* (Salihli), *Hıdırellez çobanı* (Bozkır), *hodah*, *hodağ*,

hodeh, *hodak* (Erzurum), *hodoh* (Van), *hodakçı*, *hukban* (Far.), *ılkıcı*, *ıllıçı* (Azerbaycan T.), *kaz çobanı*, *kış çobanı*, *koç çobanı*, *korpacı*, *korukçu*, *koyçı* (Çağatay, Karaçay-Malkar, Kırgız, Uygur T.), *koyçı* (Orta Anadolu), *koymat* (Orta Anadolu), *koyçuman*, *koymançı*, *koyşı* (Kazak T.), *koyçu*, *koyun çobanı*, *koyuneri*, *köstege* (Simav), *kuzucu*, *kuzu çobanı*, *kütçi* (ET), *kütövçi* (Kuman T.), *kütücü* (ET), *malakat* (M. Kemal Paşa), *malcı* (Türkiye, Kırgız T.), *malçı* (Şor T.), *muzdur* (Arpaçay), *muzooçu* (Kırgız T.), *nahırcı*, *nahırtmaç* (Salihli), *oşpurbay*, *otarçı* (Moğolca), *otrçı* (Moğolca), *övrek*, *padeban* (Far.), *padıman* (Türkmen T.), *pare kahya* (Kocacık-Makedonya), *pastor* (Lat.), *pırız* (Bafra), *pöçükçü* (Reşadiye, Yıldızeli), *rai* (Osm. T.), *ramyar/remyar* (Far.), *sallak*, *samalı* (Kocacık-Makedonya), *sarban/savran* (Far.), *sayacı*, *sığır çobanı*, *sığır oğlanı*, *sığirtmaç*, *sürü çobanı*, *sürüvçü* (Karaçay Malkar T.), *şeban* (Far.), *şeletek* (Avanos, Boğazköy), *şoban*, *şuban* (Far.), *şopan* (Kırgız T.), *şütürban/üştürban* (Far.), *tuarçı* (Karaçay Malkar T. *udçı* (ET), *ügütçi* (ET), *yabani at çobanı*, *yardal* (Eğirdir), *yılkıcı/yılkıçı*, *yosçu* (İstanbul, Yalova), *yunt oğlanı*.

Sözlükte çoban giyim kuşama, barınakları, yiyecek ve içecekleri; hayvanlara hitapları; güttükleri hayvanların çeşit ve hastalıkları; hayvanların beslenmesi, ürünleri, bakımları; çobanlık yapmış ünlüler; mitolojik kişilikler; çoban adını taşıyan yapı ve yer adları konusunda çok zengin dil malzemesi bulunmaktadır.

Yazarın sözlüğünü hazırlarken TDK'nin yakın dönemde hazırlayıp yayımladığı başta *Türkçe Sözlük* olmak üzere terim sözlüklerindeki tekniğe uyması daha yararlı olurdu. Böylece madde başı özel ve cins isimler kolaylıkla ayrılırdı. Artık bütün dünyada sözlükler, “sözlük bilimi” çatısı altında ele alınıp değerlendiriliyor.

Bir konuda eser hazırlarken mutlaka başvurulması gereken temel kitap ve makaleler vardır. Onları taramadan diğerlerine geçmek haksızlık olur. Çoban, çobanlık denilince şu iki birincil kaynağın taranmamış olması tenkit götürür:

Koşay, Hamit Zübeyir (1959), “Türkiye Halkının Maddi Kültürüne Dair Araştırmalar 3/Hayvancılık”, *Türk Etnografya Dergisi*, S. 3, s. 5-59.

Çoban Kitabı (2011), ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul, 379 s., Kitabevi Yayını.

Yazarın kitabının II. cildi, çoban ve çobanlıkla ilgili atasözü ve deyimlerin sözlüğü. Sözler, kavramlara göre (aba, ağıl, ahır, at, koyun gibi) tasnif edilmiş. Ciltte mükerrerlerle birlikte 5463 atasözü ve 1664 deyim yer almaktadır.

tadır. Tulay; I. ciltte olduğu gibi sadece çoban ve çobanlık çerçevesinde kalmamış, onların yetiştirdikleri hayvanlarla ilgili hususları da dikkate almıştır. Sözlere aktarırken kaynaklara dair sorgulama yapmamış, güven sonucu deyim olmayan birçok söz varlığına deyimler bölümünde yer vermiş, bazı sözleri hem atasözü hem de deyim olarak göstermiştir (*Çam sakızı, çoban armağanı* gibi). Diğer yandan, içinde en çok söz varlığını barındıran Nurettin Albayrak ve Metin Yurtbaşı'nın sözlüklerini taramamıştır:

Albayrak, Nurettin (2009), *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, İstanbul, 1140 s., Kapı Yayınları: 184. (18.838 söz)

Yurtbaşı, Metin (2012), *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*, 10. bs., İstanbul, XXIV+704 s., ex. cel. lence publishing.

Yurtbaşı, Metin (2012), *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*, 3. bs., İstanbul, LXIV+464 s., ex. cel. lence publishing.

Tulay'ın sözlüğünde bizce deyim olmayan sözlerden bazı örnekler: *abacı, arpacı, aygır gibi, domuzluk, eşek gibi, hayvan gibi, it oğlu it, kaz gibi, kaz adımı, keçi boynuzu, koç katımı, koçum, koyun gibi, köpek eniği, kurt gibi, kuzu çevirmek, kuzu kuzu, manda gibi, nal dökmek, otlakçı, öküz kadar, sağmak, tosun gibi, yoğurt çalmak.*

Deyimler bölümündeki bazı sözler de atasözüdür. Örnekler:

Oğlan yedi oyuna, çoban yedi koyuna (s. 227). *Sürünün çobanı, dağın padişahı* (s. 227). *Tarlaya saban, sürüye çoban* (s. 227). *Köpeksiz koyun, çobansız koyun* (s. 227). Nitekim bu sözlerden birinci ve üçüncüsü aynı zamanda atasözleri bölümünde de yer almaktadır.

Atasözleri içinde deyim olanlara da bazı örnekler verelim:

Devenin üstünde kavut yer. (s. 69)

Deveye külah, horoza peçe giydirir. (s 70)

Deveyi gördün mü? Köçüğünü bile görmedim. (s. 71)

Fayton görmüş dorum gibi bürküldemek. (s. 71)

Eyere de gelir, semere de. (s. 95)

Yazarın konu, kavram tasnifine göre anlamlarını belirtmeden sıraladığı sözlerden bir bölümü Türk cumhuriyetleri ve akraba topluluklara ait. Sözlüğün önemini, genel havasını yansıtmak açısından doğrudan çobanlık mesleği ve çobanlarla ilgili atasözü ve deyimlerden bir bölümünü aktarmakta yarar görüyoruz.

A. Atasözleri:

- Aba dervişin, kabe çobanın.* (s. 50)
Bir kaşık ile dokuz çoban yemiş, birinin ağzı boş kalmamış. (s. 51)
Çiftçi gittiği kadar, çoban güttüğü kadar. (s. 51)
Çobana keçi koyun, oğlana baba huyun gütmek gerek. (s. 53)
Çobanın yalanı cebindedir. (s. 53)
Gafif çobana dağ taş kurt kesilir. (s. 54)
Öküzün damdan, çobanın belden olmalı. (s. 56)
Sığırtmaç sığırtı para ile güder, insan insanı ahlakla güder. (s. 199)
Acıktıysan çobana, yorulduysan kervancı başına koş. (Azerbaycan, s. 50)
Kurt, kötü çobanın koyunu tutar. (Altay Türkleri, s. 56)
İyi çoban dört gözlü olur. (Karaçay Malkar Türkleri, s. 54)
Çobansız mal olmaz, kethudasız il olmaz. (Türkmenistan, s. 53)
Çoban ne ise sürüsü de odur. (Gagavuz Yeri, s. 52)
Bir koyun için yedi çoban tutmazlar. (Çuvaş Türkleri, s. 51)
Koyunun semizi, koyun çobanındadır. (Kazakistan, s. 55)
Çoban var koyunu otun içinden geçirir, çoban var otu koyunun içinden geçirir. (Türkmenistan, s. 52)

B. Deyimler:

- Çoban çoban, ne bu hoban?* (s. 226)
Çoban çubuğu atmak. (s. 227).
Çoban gibi yediğini yedik yerde bırakmak. (s. 227)
Çoban köpeği gibi ne yer ne yedirir. (s. 227)
Çoban kulübesinde padişah rüyası görmek. (s. 227)
Kurt ile yiyip çobanla ağlamak. (s. 227)
Sekiz keçiye dokuz çoban. (s. 227)
Koyun bilen kurdun dostluğu. (Türkmenistan, s. 253)
Kurbanlık koyun gibi gözleri bağlı. (Kırım, s. 254)
Nal ile mihın arasına sıkışmak. (s. 263)

Öküzü öldürüp adımı üstünden götürmek. (Azerbaycan, s. 267)

Kara sığır düş görüyor. (Gagavuz Yeri, s. 271)

Sonuç olarak söylemek gerekirse Ahmet Semih Tulay hem yazılması, hazırlanması zor eserler bölümüne giren sözlük türünde hem de dil varlığı son derece zengin bir konuda iki ciltlik bir sözlüğü bilim dünyamıza sunmayı önemli ölçüde başarmıştır. Taşrada eser hazırlamak, yazmak daha da zordur. İsteddiğiniz her dergi koleksiyonuna, kitaba kolayca ulaşamazsınız. Danışacağınız kişiler de sınırlıdır. Bu şartlar altında değerlendirdiğimizde Tulay'ın çalışmasını önemsememek mümkün değil. Nitekim, araştırması ve diğer çalışmaları dikkate alınarak Folklor Araştırmaları Kurumunun 2017 Türk Halk Bilimine Hizmet Ödülü'ne layık görülmüştür. Kitabı yayımlayan Afyonkarahisar Belediye Başkanlığını da ayrıca kutlamak gerek. Sözlüğün kısa sürede tükeneyeğine inanıyoruz. İkinci baskı gündeme geldiğinde eleştirilerimiz, tavsiyelerimiz dikkate alınırsa memnuniyetimiz daha da artacaktır...

Kaynaklar:

- AÇA, Mustafa (2018), "Doğu Karadeniz Hayvancıları ve Çobanları Arasında Geleneksel Meslek Hukukunun Temsilleri", *Folklor Edebiyat*, S 93, 2018/1, s. 93-103.
- ALBAYRAK, Nurettin (2009), *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, İstanbul, 1140 s., Kapı Yayınları: 184.
- Çoban Kitabı* (2011), ed. Emine Gürsoy NASKALİ, İstanbul, 379 s., Kitabevi Yayını.
- KOŞAY, Hamit Zübeyir (1959), "Türkiye Halkının Maddi Kültürüne Dair Araştırmalar 3: Hayvancılık", *Türk Etnografya Dergisi*, S. 3, s. 5-59.